

**Relacje Unii Europejskiej
z Azją Centralną.
Uwarunkowania,
wyzwania, efekty**

redakcja naukowa
Tadeusz Wallas
Radosław Fiedler

Poznań 2018

Recenzenci

Prof. UJ dr hab. Łukasz Gacek

Prof. UZ dr hab. Piotr Kwiatkiewicz

Współpraca redakcyjna

Jarosław Kardaś, Piotr Baranowski

Korekta

Aneta Cierechowicz

Publikacja została przygotowana w ramach projektu finansowanego przez
Narodowe Centrum Nauki: „Unia Europejska wobec Azji Środkowej – uwa-
runkowania regionalne i międzynarodowe” UMO-2014/15/B/HS5/01591

© Copyright by FNCE Sp. z o.o., Poznań 2018

Wydawca FNCE Sp. z o.o.

ISBN 978-978-83-949123-7-6

Poznań 2018

Spis treści

Wstęp	5
Tadeusz Wallas Autorytarne systemy polityczne w Azji Centralnej – wnioski dla Unii Europejskiej.....	12
Filip Kaczmarek UE wobec praw człowieka i procesu demokratyzacji w Azji Centralnej ..	45
Beata Przybylska-Maszner Strategia Unii Europejskiej wobec Azji Centralnej – między taktyką polityczną, współpracą i konkurencją	61
Radosław Fiedler Azja Centralna na Nowym Jedwabnym Szlaku – wnioski dla Unii Europejskiej	80
Mateusz Pazdej Azja Centralna w polityce energetycznej Unii Europejskiej w XXI wieku	101
Jarosław Kardaś Wpływ czynnika rosyjskiego na politykę energetyczną Unii Europejskiej wobec Turkmenistanu	117
Ewelina Morawska Unia Europejska wobec uzbecko-tadżyckich stosunków wodnych.....	136
Artur Pohl Problem statusu Morza Kaspijskiego w perspektywie bezpieczeństwa energetycznego Unii Europejskiej.....	157

Piotr Baranowski Cybernetyczna analiza procesów sterowniczych systemu międzynarodowego w regionie Azji Centralnej	177
Nartsiss Shukuralieva Azja Centralna: uwarunkowania integracji regionalnej.....	207
Natalia Gburzyńska Budowanie tożsamości narodowej w Europie i Azji na przykładzie Polski i Kazachstanu	224
Kwestionariusz	241
Noty o autorach	244
Wybrana literatura	248

Wstęp

Upłynęło niemal trzydzieści lat od uzyskania niepodległości przez Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan. Wiele się zmieniło w porównaniu z trudnym okresem pierwszych lat samodzielności. Obecnie Kazachstan jest przykładem państwa sukcesu gospodarczego w porównaniu z innymi członkami Wspólnoty Niepodległych Państw. Widoczne są nadal różne deficyty, jak nierównomierny rozwój gospodarczy, a także bardzo niski stopień integracji regionalnej. Pięć państw regionu Azji Centralnej w znacznym stopniu różni się między sobą pod względem wielkości terytorium, populacji, zasobów naturalnych, wskaźników dobrobytu. Region charakteryzuje także zróżnicowanie etniczne i wyznaniowe.

Analizując rywalizację międzynarodową na tym obszarze, można stwierdzić, że po 2001 roku systematycznie rośnie rola Rosji i Chin, które w tej chwili wpływają na architekturę bezpieczeństwa, inwestycje, współpracę gospodarczą i handlową oraz przyjmowanie migrantów zarobkowych. Co ważne, nie widać takiego wzrostu zaangażowania ze strony Unii Europejskiej czy Stanów Zjednoczonych.

W 2007 roku ogłoszona została *Strategia na rzecz nowego partnerstwa*. Mimo dwukrotnego jej przeglądu w 2012 i 2015 roku nie udało się osiągnąć wielu założeń tego ambitnego projektu. W 2017 roku, po dziesięciu latach obowiązywania dokumentu, Rada UE zwróciła się do Komisji Europejskiej i Wysokiego Przedstawiciela do Spraw Zagranicznych i Polityki Bezpieczeństwa o przygotowanie w 2019 roku nowej strategii regionalnej.

Niniejsza publikacja to omówienie potencjalnych obszarów współpracy Unii Europejskiej z państwami regionu Azji Centralnej i wska-

zanie na wyzwania we współpracy z państwami tego obszaru, które w mniejszym lub większym stopniu są represyjnymi reżimami autorytarnymi. W monografii przeanalizowane zostały różne kwestie, takie jak: wymiar energetyczny współpracy, uwarunkowania regionalne i międzynarodowe oraz ocena dotychczasowych działań, wykorzystywanych instrumentów i osiągniętych efektów przez Unię Europejską w regionie Azji Centralnej.

Publikacja jest efektem projektu badawczego „Unia Europejska wobec Azji Środkowej – uwarunkowania regionalne i międzynarodowe”, realizowanego na Wydziale Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Koordynatorem projektu był prof. Tadeusz Wallas. Przedmiotem projektu uczyniono problematykę stosunków Unii Europejskiej z państwami Azji Środkowej. Zasadniczym celem badań, które znalazły się w tej publikacji, jest analiza polityki Unii Europejskiej wobec regionu Azji Centralnej. Zamierzeniem zespołu realizującego projekt było przede wszystkim zwrócenie uwagi na dynamikę procesu kształtowania wzajemnych relacji i podkreślenie zróżnicowania determinantów kształtujących ten proces. Uwaga skupiona została nie tylko na przejawach aktywności UE, ale przede wszystkim na czynnikach kształtujących unijne zaangażowanie na tle zmian w tym regionie. Szczegółowe cele projektu objęły:

1. dokonanie analizy politycznego, ekonomicznego oddziaływania UE w Azji Centralnej;
2. diagnozę obszarów, w których konieczne jest przedefiniowanie unijnego zaangażowania w proces transformacji w Azji Centralnej w nowych warunkach geostrategicznych;
3. zdefiniowanie krótko- i długookresowych efektów europejskiego zaangażowania;
4. wskazanie potencjalnych kierunków oddziaływania UE w Azji Centralnej, a także sformułowanie wytycznych służących wzmocnieniu europejskiej obecności w tym regionie.

Ponadto istotnym elementem badań stało się określenie zaangażowania Unii Europejskiej w regionie Azji Środkowej w odniesieniu do innych zewnętrznych aktorów międzynarodowych.

Interdyscyplinarny charakter przedkładanego projektu wywiera bezpośredni wpływ na metody badawcze zastosowane w toku jego realizacji. Kluczowe znaczenie przypisane zostało metodom charakterystycznym dla nauki o polityce (ze szczególnym uwzględnieniem nauki o stosunkach międzynarodowych), a także nauk historycznych i prawnych. Ważnym etapem badań stały się wywiady przeprowadzone w instytucjach UE i wybranych ośrodkach istotnych z punktu widzenia znalezienia odpowiedzi na postawione przez członków zespołu pytania badawcze.

Autorzy poszczególnych części publikacji konstruowali pytania badawcze, opierając się na wytypowanych elementach, takich jak: uwarunkowania zaangażowania Unii; instrumentarium działań, rola aparatu instytucjonalnego, schemat organizacyjny wdrażania instrumentów UE; efekty i znaczenie zaangażowania. To ustalone, ograniczone podłoże przedmiotowe pozwalało na wskazanie zmian przy uwzględnieniu uwarunkowań politycznych, a także wskazaniu czynników wpływających na efektywność polityk unijnych w regionie. Określenie przesłanek i możliwości zaangażowania poszczególnych państw członkowskich w perspektywie dotychczasowych unijnych osiągnięć prowadziło do przedstawienia zauważalnych tendencji w procesie rozwoju relacji UE – Azja Centralna.

W artykule Tadeusza Wallasa *Autorytarne systemy polityczne w Azji Centralnej – wnioski dla Unii Europejskiej* przedstawiono ewolucję systemów politycznych Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu oraz Uzbekistanu od momentu uzyskania przez te państwa niepodległości. Autor analizuje, w jaki sposób funkcjonują instytucje polityczne w tych państwach, jaką rolę odgrywają w nich prezydenckie ośrodki władzy, a także, w jakim zakresie skuteczne są działania opozycji. Wnioski zawarte w artykule stanowią wskazówkę, w jaki sposób powinna być prowadzona unijna polityka wobec poszczególnych państw regionu.

Filip Kaczmarek w swoim artykule zaznacza, że Unia Europejska stara się odgrywać rolę promotorki przestrzegania praw człowieka oraz demokratyzacji w wielu regionach na świecie, w tym również

i w Azji Centralnej. Autor podkreśla, że sytuacja w państwach Azji Centralnej różni się od sytuacji na innych obszarach, które również są adresatami polityk zewnętrznych UE. Tekst jest próbą odpowiedzi na pytania: jakie jest znaczenie tych zagadnień dla unijnej polityki i czy polityka UE w tym zakresie na obszarze Azji Centralnej jest skuteczna. Filip Kaczmarek wysuwa hipotezę, że niska skuteczność wszystkich narzędzi stosowanych przez UE w tym zakresie wynika stąd, że Unia przedkłada interesy energetyczne nad kwestie związane z ochroną praw człowieka czy wspieraniem procesów demokratyzacyjnych.

Celem artykułu Beaty Przybłskiej-Maszner *Strategia Unii Europejskiej wobec Azji Centralnej – między taktyką polityczną, współpracą i konkurencją* jest analiza uwarunkowań przyjęcia założeń Strategii Unii Europejskiej wobec Azji Centralnej i ich późniejszej modyfikacji. Efektywność implementacji założeń Strategii została dokonana w oparciu o ocenę dotychczasowych osiągnięć współpracy w odniesieniu do pełnego zakresu dokumentów prawnych określających ramy wzajemnych relacji, przyjętych programów i instrumentów współpracy, jak i szerokiego spektrum obustronnych deklaracji politycznych. Artykuł porusza także wyzwania w uznanych za kluczowe wymiarach relacji państw Azji Centralnej z Unią Europejską. Końcowa część analizy prowadzi do wniosków pozwalających na ocenę możliwości realizacji założonych celów polityki unijnej w odniesieniu do proponowanych priorytetów politycznej i gospodarczej współpracy z państwami Azji Centralnej po roku 2019.

Radosław Fiedler w artykule *Azja Centralna a Nowy Jedwabny Szlak wnioski dla Unii Europejskiej* omawia strategię ChRL wobec Azji Centralnej. W 2013 roku ogłoszona zotstała strategia Pasa i Drogi, w której państwa Azji Centralnej odgrywają istotną rolę jako obszar tranzytowy w ramach korytarza ekonomicznego Nowego Jedwabnego Szlaku. Chiny zainteresowane są również ciągłymi dostawami ropy i gazu z Kazachstanu i Turkmenistanu. W ostatnich latach wzrasta rola Chin pod względem ekonomicznym, finansowym i politycznym, co stwarza możliwości modernizacji oraz poprawy infrastruktury

transportowej w Azji Centralnej i włączenia jej w obieg gospodarki światowej. Inicjatywa chińska, jak zaznaczono w artykule, niesie za sobą także wyzwania, jak: uniezależnienie się od chińskich pożyczek czy sprostanie konkurencji z chińskimi produktami i usługami dostawanymi przez władze.

W artykule Mateusza Pazdeja poddano analizie znaczenie rejonu Azji Centralnej w polityce energetycznej Unii Europejskiej w XXI wieku. Zdaniem autora, zasadniczym problemem Unii Europejskiej jest brak spójności i jednoznacznego stanowiska w kwestii pozyskiwania surowców energetycznych. W tekście wskazano, iż właśnie ta sytuacja tak utrudnia przełamanie „dyktatu” Federacji Rosyjskiej jako wiodącego eksportera. Autor sugeruje jednak, że w dalszej perspektywie czasowej istnieje możliwość nawiązania szerszej współpracy między Unią Europejską a rejonem Azji Centralnej w zakresie pozyskiwania surowców energetycznych.

Celem artykułu Jarosława Kardasia *Wpływ czynnika rosyjskiego w polityce energetycznej Unii Europejskiej wobec Turkmenistanu* jest znalezienie odpowiedzi na pytanie, czy tylko czynnik rosyjski wpływa na to, iż cały czas ważniejszymi partnerami we współpracy energetycznej dla Aszhabadu są Pekin oraz Moskwa. W artykule przyjęto hipotezę badawczą, że Unia Europejska w perspektywie kilku najbliższych lat nie będzie istotnym importerem turkmeńskiego gazu, ponieważ występuje szereg barier (natury: geograficznej, ekonomicznej, politycznej oraz prawnej), które utrudniają współpracę na tej płaszczyźnie pomiędzy obiema stronami.

Ewelina Morawska w swoim artykule dokonuje oceny zaangażowania Unii Europejskiej w rozwiązywanie problemów wodnych w Azji Centralnej. Autorka przybliżyła tę kwestię w oparciu o relacje z Uzbekistanu i Tadżykistanu. W badaniach wysunięto hipotezę, że zaangażowanie instytucji unijnych w rozwiązanie tego problemu jest niewystarczające i nie doprowadziło do zlikwidowania sporów wodnych w Azji Centralnej.

Karol Bieniek w artykule *Relacje Unii Europejskiej i państw regionu Azji Centralnej w obliczu kryzysu stosunków turecko-unijnych*

wskazuje z kolei, że dla UE napięcia w stosunkach z Turcją mogą mieć wielorakie konsekwencje. Autor próbuje udzielić odpowiedzi na pytanie, czy spadek znaczenia Turcji jako partnera dla unijnych państw przełoży się na automatyczny wzrost znaczenia regionu Azji Centralnej dla Unii Europejskiej.

Artykuł Artura Pohla dotyczy problemu ustalenia statusu prawnego Morza Kaspijskiego. Autor wskazuje na główne różnice w tej kwestii pomiędzy państwami położonymi wokół wspomnianego akwenu. Ponadto zastanawia się, jakie skutki dla bezpieczeństwa Unii Europejskiej wywołałoby osiągnięcie (któregoś z wariantów) porozumienia między państwami nadbrzeżnymi w tej sprawie. Konkluduje, że podpisanie przez Rosję, Iran, Azerbejdżan, Kazachstan i Turkmeni- stan umowy (nad którą przez ostatnie kilka lat pracowały wszystkie strony) może mieć duże korzyści dla Unii Europejskiej. Zawarcie jej umożliwi realizowanie zaplanowanych inwestycji wzmacniających bezpieczeństwo energetyczne państw wspólnoty.

Piotr Baranowski z kolei w swoim artykule dokonuje analizy ewolucji systemów występujących w Azji Centralnej poprzez ich odpowiednią typologizację w myśl cybernetycznej teorii układów samodzielnych, którą opracował M. Mazur w 1966 roku. W tekście autor wziął pod uwagę także cechy geopolityczne regionu, na podstawie których dokonał typologizacji.

Celem artykułu Nartsiss Shukuraliejev jest przedstawienie zjawiska fiaska integracji państw Azji Centralnej w ramach regionalnych organizacji międzynarodowych. W tekście scharakteryzowano czynniki, które wpłynęły na taki stan rzeczy. W artykule wskazano na zmienne międzynarodowe oraz wewnątrzpaństwowe, takie jak np. typy systemów politycznych państw Azji Centralnej, które odegrały dużą rolę w tzw. pseudointegracji. Autorka przedstawia również korzyści, których imitacja działań integracyjnych dostarczała tak państwom Azji Centralnej, jak i ich międzynarodowym patronom.

Natalia Gburzyńska w artykule *Budowanie tożsamości narodowej w Europie i Azji na przykładzie Polski i Kazachstanu* opisuje, jakie elementy składają się na tożsamość narodową Polaków i Ka-

zachów, a także za pomocą jakich narzędzi tożsamość ta jest budowana. W swoich rozważaniach autorka stara się nie tylko omówić poszczególne elementy (takie jak kwestie języka państwowego, religii, patriotyzmu czy przywiązania do wartości rodziny), ale także wskazuje, które z nich można uznać za cechy wspólne dla przedstawicieli obu narodów. Dla Natalii Gburzyńskiej elementami wspólnymi są takie wartości, jak: rodzina czy gościnność, z kolei tym, co różni Polaków i obywateli Kazachstanu, jest, według niej, stosunek do innych narodowości żyjących w tym samym państwie, a także podejście do kwestii języka urzędowego.

Przedstawione spektrum badań powoduje, że publikacja adresowana jest do szerokiego grona odbiorców, w szczególności specjalistów zajmujących się problematyką integracji europejskiej, jak i stosunków międzynarodowych.

Tadeusz Wallas

Tadeusz Wallas

Autorytarne systemy polityczne w Azji Centralnej – wnioski dla Unii Europejskiej¹

Specyfika systemów politycznych w Azji Centralnej

Po niemal trzech dekadach suwerenności pięć środkowoazjatyckich państw (Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan) wyróżnia system autorytarny i centralizacja władzy. Nie spełniły się oczekiwania, że po 1991 roku państwa tego regionu wejdą na szybką ścieżkę modernizacji i demokratyzacji. Daleko im choćby do częściowego spełnienia kryteriów warunkujących skuteczną demokratyzację określoną przez Huntingtona następująco: a) wcześniejsze doświadczenie demokratyczne; b) zakres wolności politycznych istniejących przed rozpoczęciem przemian; c) charakter poprzedniego ustroju politycznego; d) zakres społecznej akceptacji dla przeprowadzanej transformacji (Huntington, 1995: 41).

Droga do demokratyzacji państw Azji Centralnej jest nadal długa, jednak uwzględniając stopień centralizacji i koncentracji władzy oraz wykorzystywanie środków przymusu, można stwierdzić, że

---

¹ Artykuł został przygotowany w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki: „Unia Europejska wobec Azji Środkowej – uwarunkowania regionalne i międzynarodowe” 2014/15/B/HS5/01591.

występują pomiędzy pięcioma państwami pewne różnice. Przykładowo najbardziej zamkniętymi systemami autorytarnymi są obecnie Tadżykistan, Turkmenistan oraz Uzbekistan, choć w przypadku tego ostatniego po 2016 roku wprowadzane zostały ostrożne reformy gospodarcze i polityczne, które nieco złagodziły represyjny charakter dyktatury. W Kazachstanie z kolei przeprowadzone reformy polityczno-gospodarcze dały niewielki margines swobód obywatelskich. Wydawałoby się, że najpoważniejsze przemiany polityczne zaszły w Kirgistanie, w którym w czasie żywiłowych protestów dwukrotnie skutecznie odsunięto prezydenta i rozpisano nowe wybory. W przypadku Kirgistanu nie ma jednak typowego dla regionu kontinuum, bowiem wybory teoretycznie stwarzają możliwość zmiany elit politycznych w tym państwie.

Region Azji Centralnej jako całość, ale także jego części składowe mają te same doświadczenia historyczne (istniejące jeszcze od czasów przedradzieckich), przez co pomiędzy nimi występuje wiele podobieństw kulturowych i społecznych. W systemach politycznych każdej z pięciu republik egzekutywa odgrywa kluczową rolę. Prezydent wraz z jego otoczeniem ma dominującą pozycję tak formalną, jak i nieformalną. Tadeusz Bodio i Tadeusz Mołdawa podkreślili, że „w obecnych zmaganiach autorytaryzmu z demokracją na razie wygrywa autorytaryzm. Jest to rezultat orientalnej kultury politycznej, w którą wpisany jest trybalizm i mechanizmy polityki klanowej, specyficznej psychologii i przywiązania do tradycyjnego układu życia i religii, ale także konserwatyizmu elit władzy oraz ich dystansu do demokracji, nawet tej reglamentowanej i kontrolowanej” (Bodio, 2007: 16).

Trybalizm jest wspólną cechą republik w Azji Centralnej, według Tadeusza Bodio wpływa on na funkcjonowanie życia politycznego i jest ważnym punktem odniesienia dla środkowoazjatyckich elit politycznych (Bodio, Jakubowski, Wierzbicki, 2007: 148).

Przeszkody dla demokratyzacji

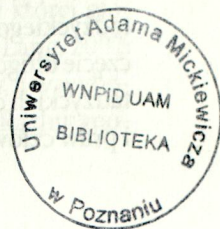
Droga do niepodległości w Azji Centralnej miała swoją specyfikę. Elity polityczne nie były na nią przygotowane i dynamiczny rozwój wydarzeń był dla nich sporym zaskoczeniem. Niespodziewana niepodległość wiązała się z kłopotami: gospodarczymi, finansowymi, politycznymi, a nawet ryzykiem wybuchu konfliktów międzyklanowych albo międzyklanowych, dlatego w nowych warunkach przywódcy byli bardziej skoncentrowani na konsolidacji władzy i starali się uniknąć dezintegracji terytorialnej nowopowstałych państw.

Jeszcze w czasach radzieckich region Azji Centralnej został odgórnie podzielony na pięć republik. Rozpoczął się mozolny proces państwowotwórczy. Pod koniec lat 80. XX w. elity polityczne w regionie Azji Centralnej były z jednej strony podporządkowane centralnemu ośrodkowi decyzyjnemu w Moskwie, a z drugiej usiłowały zachować swoje wpływy polityczne i gospodarcze, opierając się na lojalności klanowej. Przed 1991 rokiem żadna z późniejszych republik w tym regionie nie miała doświadczenia z nowoczesnymi instytucjami demokratycznymi lub pluralizmem politycznym i rządami prawa. Po uzyskaniu niepodległości teoretycznie otwierała się możliwość promowania liberalnej demokracji przez Stany Zjednoczone i Unię Europejską, którą elity polityczne mogły częściowo wprowadzać za cenę rozbudowanych programów pomocowych. Rosja z kolei na początku lat 90. nie mogła ze względu na własne problemy wewnętrzne prowadzić bardziej aktywnej polityki, a Chiny skoncentrowane były przede wszystkim na uregulowaniu granic i kwestiach własnego bezpieczeństwa. Od początku XXI w. Rosja i Chiny są już bardziej aktywne w regionie Azji Centralnej, nie zostawiając zbyt wiele możliwości do działania państwom zachodnim. Jak podkreśla Alexander Cooley, elity polityczne w Azji Centralnej w obawie przed „kolorowymi rewolucjami”, wzorując się na Rosji, zaostrzyły prawo wobec organizacji pozarządowych, które otrzymywały wsparcie zagranicznych podmiotów, szczególnie wobec tych organizacji, które zajmowały się monitorowaniem przebiegu wyborów (Cooley, 2015: 4).

Wielu analityków skłania się ku tezie, że w pierwszej dekadzie niepodległości były największe możliwości dla wspierania liberalizacji politycznej w państwach Azji Centralnej. Elity w tamtym czasie były zainteresowane pomocą i współpracą z państwami zachodnimi. Oferowana pomoc nie wychodziła jednak naprzeciw ich oczekiwaniom i przez to pojawiło się rozczarowanie względem Unii Europejskiej oraz Stanów Zjednoczonych. Bardziej rozbudowana pomoc przy tak wysokim wskaźniku korupcji prawdopodobnie została zmarnowana. W polityce USA po 2001 roku region Azji Centralnej był przede wszystkim zapleczem logistycznym dla misji ISAF w Afganistanie i po 2014 roku dla Waszyngtonu stracił na znaczeniu geostrategicznym (Fiedler, 2016 : 226-230).

Nie tylko okrzepnięcie systemu władzy w regionie i większa rola autorytarnych sąsiadów, ale także zachodni model liberalnej demokracji stracił na swojej atrakcyjności, a nawet znalazły się w kryzysie. Promowanie demokracji na drodze interwencji zbrojnych i długotrwała destabilizacja Afganistanu i Iraku nadwyrężyły koncepcję demokratyzacji. Stała się ona synonimem interwencji militarnej i destabilizacji tych państw. Istotnym czynnikiem był też kryzys gospodarczo-finansowy z 2008 roku. Dowiódł on, że liberalny ład gospodarczy doprowadził do tego kryzysu, co wymagało interwencji rządów i rozbudowanych ratunkowych programów finansowych.

U progu trzeciej dekady XXI w. decydenci w Azji Centralnej wyraźnie widzą, że autorytarny model polityczny (taki, jaki występuje w Chinach i Rosji) może doprowadzić do modernizacji i wzrostu gospodarczego. Sąsiedztwo autorytarne ma istotne znaczenie dla wzmocnienia systemu władzy w Azji Centralnej. Zarówno dla Moskwy, jak i Pekinu stabilność regionu i utrzymanie *status quo* są kluczowym elementem ich strategii. Poza tym oferowana przez nich pomoc nie jest warunkowa. Ma na celu wzmocnienie istniejących elit politycznych w tym regionie.

Tadżykistan – autorytaryzm zamknięty

Niepodległość Tadżykistanu ogłoszona została 9 września 1991 roku. Pozostawał formalnie częścią Związku Radzieckiego do 26 grudnia 1991 roku, należy w tym miejscu jeszcze raz przypomnieć, iż podobnie jak w przypadku innych republik Azji Centralnej dezintegracja Związku Radzieckiego nie była przyjęta z entuzjazmem. Skala uzależnienia wszystkich republik środkowoazjatyckich od centrali w Moskwie postępowała przez cały wiek XX i doprowadziła do wielu problemów cywilizacyjnych, z którymi już po rozpadzie ZSRR nowo utworzone państwa musiały się zmagać.

Tadżykistan był pierwszą z pięciu środkowoazjatyckich republik, w których skrywane przez wiele lat animozje religijne, społeczne, ekonomiczne i narodowościowe doszły do głosu, prowadząc do krwawej wojny domowej o kształt ustroju politycznego i społecznego nowego państwa. W trwającym przez 5 lat konflikcie zginęło przeszło 100 tysięcy ludzi, co piąty mieszkaniec Tadżykistanu opuścił swoje państwo, a straty materialne oszacowano na ponad 7 miliardów ówczesnych USD (Bodio, 2002: 26).

Przez cały okres radzieckiej władzy w Tadżykistanie utrzymały się enklawy żywych muzułmańskich tradycji, których świeckim władzom (mimo stosowania wielu środków represji, np. przymusowych przesiedleń) nie udało się usunąć (Lang, 2002: 151). W wyniku drastycznego pogorszenia ekonomicznych i społecznych warunków życia nieformalne stronnictwa polityczne dążyły do odrodzenia narodowego oraz religijnego.

W końcu lat 80. na tadżyckiej scenie politycznej funkcjonowało kilka znaczących ruchów społecznych o odmiennych poglądach na temat przyszłości Tadżykistanu. Nurt odrodzenia narodowego (Rastochez) stawiał sobie za cel odrodzenie narodowej kultury i języka tadżyckiego, poszanowania praw człowieka i obywatela oraz rozpoczęcie długofalowych reform gospodarczych (Lang, 2002: 151). Ruch tadżyckich demokratów odwoływał się do wartości demokratycznych i praw człowieka, występując jednocześnie przeciwko politycznemu

monopolowi partii komunistycznej. Z czasem Demokratyczna Partia Tadżykistanu (DTP) stała się najbardziej znaczącą siłą polityczną w państwie. Przedstawiciele nurtu odrodzenia religijnego, na którego bazie powstała Islamska Partia Odrodzenia Tadżyckiego, byli początkowo nastawieni radykalnie, opowiadając się za budową państwa islamskiego (prawdopodobnie za sprawą nieformalnie funkcjonujących grup sufickich), później jednak przyjęto postulaty długofalowej pracy organicznej: „[...] w przyjętym w 1991 roku programie, IPOT stawiała sobie za cel duchowe odrodzenie obywateli Tadżykistanu, stworzenie demokratycznego państwa prawa i powołanie rządu zaufania narodowego na bazie istniejących w Tadżykistanie partii politycznych” (Lang, 2002: 154).

W 1991 roku ogłoszono pierwsze wybory prezydenckie, w których zwyciężył kandydat nomenklatury Rachmon Nabijew (były I sekretarz Komunistycznej Partii Tadżykistanu w latach 1982-1985) popierany przez klany leninbadzki oraz kulabaski. Nowo wybrany prezydent, mimo wcześniejszych deklaracji, otwarcie dążył do wyeliminowania opozycji z życia politycznego (Lang, 2002: 156). Próba siłowego stłumienia protestów opozycji w Duszanbe nie powiodła się i w wyniku narastającego niezadowolenia społecznego prezydent zgodził się na dymisję premiera S. Kendżajewa oraz przyjął żądania opozycji, z udziałem której stworzono nowy, koalicyjny rząd. Mimo tak znaczącej zmiany nowo powołany rząd nie kontrolował sytuacji w państwie, a rywalizacja polityczna przeniosła się na prowincję, gdzie oddziały poszczególnych klanów organizowały własne bojówki do walki z przeciwnikami. Z czasem siły prokomunistyczne połączyły się we Front Narodowy, a opozycja została zredukowana do IPOT, jako że inne ugrupowania traciły ustawicznie swoich zwolenników.

We wrześniu 1992 roku prezydent R. Nabijew podał się do dymisji, a po kilku miesiącach Front Narodowy przegłosował poprawkę zmieniającą Tadżykistan w republikę parlamentarną, w której głową państwa miał być przewodniczący Rady Najwyższej (Lang, 2002: 161). W 1994 roku urząd prezydenta został przywrócony, a w wyborach z 6 listopada na stanowisko 58% głosów wybrano E. Rachmano-

wa, urzędującego przewodniczącego Rady Najwyższej wywodzącego się z Frontu Narodowego. Wybory parlamentarne z 1995 roku były kolejnym etapem konsolidacji władzy prezydenta. W wyniku zbojkotowania wyborów przez opozycję „skład parlamentu odzwierciedlał przekrój grup i środowisk tworzących filary władzy” (Lang, 2002 : 167).

Siły opozycyjne, skupiające się wokół IPOT, zostały zepchnięte do głębokiej defensywy, wycofując się do sąsiedniego Afganistanu. Na czele nowo powołanej Rady Oporu Tadżykistanu stanął S. A. Nuri. Po pięciu rundach negocjacji oraz znaczącego wkładu ze strony Kremla, władz Uzbekistanu oraz misji ONZ w 1996 roku ostatecznie doszło do powołania Komisji Pojednania Narodowego, której pracami kierował lider ROT: S. A. Nuri. Po kolejnych (razem ośmiu) rundach negocjacji 27 czerwca 1997 roku podpisano w Moskwie Generalne Porozumienie o Ustanowieniu Pokoju i Pojednania Narodowego w Tadżykistanie. Naturalnie sytuacja w państwie nadal była daleka od stabilnej, jednak w kolejnych latach udało się zmienić ordynację wyborczą, wprowadzić dwuizbowy parlament, zalegalizować partie religijne oraz przedłużyć kadencję prezydenta z 5 do 7 lat (Lang, 2002: 178).

Współczesny ustrój polityczny Tadżykistanu jest oparty na Konstytucji z 6 września 1994, która została przyjęta w ogólnonarodowym referendum. System polityczny Republiki Tadżykistanu jest oparty na zasadzie trójpodziału władzy: władzę ustawodawczą sprawuje dwuizbowy parlament (Olij Medzlis), którego kadencja wynosi 5 lat, władzę wykonawczą – prezydent i rząd, a władzę sądowniczą: Sąd Konstytucyjny, Sąd Najwyższy, Naczelny Sąd Gospodarczy oraz sądy terenowe (Załęski, Ismailov, 2002: 255). W związku z licznymi uprawnieniami prezydenta system polityczny można z powodzeniem nazwać prezydenckim. W wyniku zmian przyjętych w referendum 26 września 1999 roku pozycja prezydenta została znacznie wzmocniona, gdyż został głową państwa oraz szefem egzekutywy. Do najważniejszych uprawnień prezydenta należy możliwość wprowadzenia stanu wyjątkowego oraz wojennego (jest Najwyższym

Zwierzchnikiem Sił Zbrojnych), może dysponować siłami zbrojnymi w celu wypełnienia zobowiązań międzynarodowych, ma inicjatywę ustawodawczą, podpisuje i zarządza ogłoszenie ustaw uchwalonych przez parlament, posiada prawo weta zawieszającego, kieruje pracą naczelnych organów władzy wykonawczej i administracyjnej, mianuje i odwołuje premiera oraz jego zastępców, powołuje Generalnego Prokuratora, zgłasza w Madżilis Mili (Izbie Niższej) kandydatury na stanowiska przewodniczącego oraz członków Sądu Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego oraz Naczelnego Sądu Gospodarczego, a na wniosek Rady Sądownictwa mianuje sędziów w terenie. Dodatkowo prezydent nie może być pociągnięty do odpowiedzialności politycznej oraz ma zagwarantowaną nietykalność. (Załęski, Ismailov, 2002: 248-250).

Podstawowym czynnikiem, który kształtuje scenę polityczną Tadżykistanu jest klanowość (Jakubowski, Szaripov, 2002: 258). Ruchy społeczne oraz partie polityczne zwykle składają się z członków określonych klanów. Siły polityczne w Tadżykistanie są dosyć mocno rozdrobnione i niewiele o nich wiadomo, ze względu na brak jakiegokolwiek transparentności dotyczącej chociażby oficjalnych wyników wyborów. Zdaniem międzynarodowych obserwatorów, od 1992 roku żadne z wyborów w Tadżykistanie nie zostały określone jako wolne lub uczciwie przeprowadzone. Główne siły polityczne Tadżykistanu to:

- Ludowo-Demokratyczna Partia Tadżykistanu, najsilniejsze ugrupowanie polityczne w państwie, z którego wywodzi się elita władzy, w tym prezydent E. Rachmanow, związana z klanem Kulabczyków. NDPT dąży do uzyskania statusu partii ogólnonarodowej, jej celem jest zbudowanie stabilnego i demokratycznego państwa świeckiego i odcina się od wizji internacjonalistycznych mimo komunistycznego rodowodu jej liderów. W wyborach parlamentarnych z 2015 roku partia uzyskała 51 z 63 miejsc w parlamencie;
- Komunistyczna Partia Tadżykistanu stworzona jeszcze w 1929 roku. W okresie, kiedy Tadżykistan był republiką związkową

ZSRR, KPT była częścią KPZR. Przywódcy partyjni przez lata skłaniali się ku koncepcji odtworzenia ZSRR, a od czasów użytkowania przez Tadżykistan niepodległości jej wpływy znacząco zmalały. Partia posiada poparcie w środowiskach chłopskich, robotniczych i inteligenckich. W wyborach w 2015 roku zdobyła dwa miejsca w parlamencie;

- Socjaldemokratyczna Partia Tadżykistanu – zarejestrowana w marcu 1999 roku i zawieszona kilka miesięcy później, co poskutkowało niemożnością wystawienia kandydata w wyborach prezydenckich. Zarejestrowana ponownie w grudniu 2002 roku. Przewodniczącym partii jest Rahmatullo Zoirov. Partia Socjaldemokratyczna była jedną z kilku grup opozycyjnych, które zbojkotowały wybory prezydenckie w 2006 i 2013 roku. Obecnie poza parlamentem;
- Islamska Partia Odrodzenia Tadżykistanu, obecnie zawieszona. Do 2015 roku była jedyną legalnie działającą partią religijną na terenie Tadżykistanu. IPOT została założona w 1990 roku i walczyła o odrodzenie tradycji religijnych i narodowych przez zaszczepienie podstaw islamu w życiu muzułmanów. Lider ruchu Said Abdullo Nuri zmarł w 2006 roku. Partia zbojkotowała wybory prezydenckie w 2006 roku. W wyborach w 2015 roku nie przekroczyła 5% progu wyborczego i znalazła się poza parlamentem;
- Partia Demokratyczna, założona w 1990 roku, zawieszona od 1993 do 1999 roku. Podobnie jak IPOT i SPT zbojkotowała wybory prezydenckie w roku 2006. Po zakończeniu wojny domowej niektórzy członkowie piastowali rządowe stanowiska. W wyborach parlamentarnych w 2015 roku partia uzyskała 1 mandat;
- Socjalistyczna Partia Tadżykistanu – założona w czerwcu 1996 roku. W 1999 roku lider partii Safareli Kenjajev został zamordowany w Duszanbe. Od 2004 roku partia podzieliła się na dwa ugrupowania, które zgłaszają pretensje do używania oficjalnej nazwy. Liderem prorządowej części jest Abdha-

lim Ghafarov. W wyborach w 2015 roku SPT uzyskała jeden mandat;

- Partia Agrarna – jej liderem jest Amir Burievich Qaroqulov, w wyborach parlamentarnych w 2015 roku partia zdobyła 5 mandatów;
- Partia Reform Ekonomicznych – w wyborach w 2015 roku zdobyła 3 miejsca.

Raport organizacji Freedom House podaje, iż Tadżykistan wciąż pozostaje najbiedniejszym państwem postkomunistycznej Eurazji, zależnym w ogromnym stopniu od pieniędzy wysyłanych do kraju przez Tadżyków pracujących w Rosji. Rząd podejmuje aktywne działania na rzecz ograniczenia wolności słowa, dostępu do informacji oraz działalności organizacji pozarządowych (*Nations in Transit...*, 2015: 642). Pomimo zmian mających na celu ułatwienie prowadzenia działalności gospodarczej, korupcja i nepotyzm pozostają głównymi problemami i jak na razie nic nie wskazuje na to, aby miało się to w najbliższych czasie zmienić.

Turkmenistan od kultu jednostki do pragmatyzmu

Uzyskując 27 października 1991 roku niepodległość od Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, Turkmenistan stał się suwerennym państwem, zdolnym do prowadzenia samodzielnej polityki wewnętrznej i zewnętrznej. Jednym z wyzwań, przed którym stanął, było określenie jego ustroju. Mimo wprowadzenia w życie konstytucji, zatwierdzonej przez parlament 18 maja 1992 roku, która z formalno-prawnego punktu widzenia zawiera zasady typowe dla państwa demokratycznego, *de facto* pełnia władzy spoczęła w rękach prezydenta Saparmyrata Nyýazowa. Tym samym deklarowane w ustawie zasadniczej: suwerenność narodu, podział władzy, państwo prawa, pluralizm polityczny czy republikański charakter państwa, stały się pustymi hasłami. Sama konstytucja przypisuje prezydentowi bardzo silną pozy-

cję ustrojową, która w praktyce politycznej jest jeszcze wzmocniona, w efekcie powodując, iż Turkmenistan jest podmiotem autorytarnym (Wojtaszczyk, 2005: 296-298). Teoretycy reżimów niedemokratycznych – Slavomír Horák i Jan Šír – podkreślają wręcz, że władza S. Nyýazowa zbliżona była na wiele sposobów do ideałów totalitaryzmu. Nie jest zatem zaskakującym, że to właśnie Turkmenistan, spośród wszystkich pięciu republik Azji Centralnej powstałych po rozpadzie ZSRR, uważany jest za najbardziej autorytarny (Sabol, 2010: 175).

Prezydent Saparmyrat Nyýazow, który przez 15 lat – od 1991 roku aż do swojej śmierci w 2006 roku – niepodzielnie i twardą ręką rządził państwem w iście monarszy sposób, sukcesywnie budował i wzmocniał swoją autorytarną władzę, przyjmując tytuł *Türkmenbaşy*, oznaczający „Ojciec wszystkich Turkmenów”. Okres ten charakteryzował kult jednostki, porównywalny w ocenie wielu naukowców do tego, którym otaczano sułtanów czy Stalina, i stanowiący niejako centralny punkt ideologii czy wręcz nowej religii wprowadzanej przez autokratyczną władzę (Spechler, 2008: 104; Sabol, 2010: 175). Jego przejawy, które mogą wydawać się mieszkańcom Europy zarówno śmieszne, jak i przerażające, znalazły swoje odbicie w wielu elementach ówczesnego, ale i współczesnego Turkmenistanu.

W przestrzeni publicznej państwa powszechna jest obecność terminu *Türkmenbaşy* – np. w nazwach miejscowości, spośród których największą jest miasto *Türkmenbaşy* (dawniej Krasnovodsk) położone nad Zatoką *Türkmenbaşy*, będącą częścią Morza Kaspijskiego, w nazwie miesiąca styczeń przemianowanego z *Ýanwar* czy też nazwach nadawanych infrastrukturze i instytucjom. Również i w kalendarzu w latach 2002-2008 nazwy miesięcy i dni związane były w dużej mierze z osobą S. Nyýazowa i jego upodobaniami² (Harding, 2008; *Turkmen go*, 2008). Jednocześnie w państwie stawiano

² Oprócz wspomnianego stycznia z prezydentem wiązać można bezpośrednio nazwę kwietnia – *Gurbansoltan*, wywodzoną od imienia jego matki, maja – *Magtymguly*, będącą imieniem ulubionego turkmeńskiego poety prezydenta, czy września – *Rukhnama*, od tytułu opublikowanej przez S. Nyýazowa książki, będącej duchowym przewodnikiem dla Turkmenów (Abazov, 2005 : 33-34).

liczne posągi prezydenta, spośród których najbardziej spektakularnym jest pożądana, 12-metrowa i obracająca się w stronę słońca statua wieńcząca 75-metrowy Łuk Neutralności, przeniesiona decyzją kolejnego prezydenta – Gurnaguly Berimuhamedowa – z centrum na obrzeża stolicy (*Turkmen Leader*, 2010; *Turkmenistan*, 2010). Co więcej bardzo istotnym elementem wychowania Turkmenów w okresie władzy S. Nyýazowa stała się znajomość *Ruhnamy* – napisanej przez prezydenta książki, będącej połączeniem jego autobiografii, reinterpretacji historii, poematów i wskazówek moralnych. Dzieło to, jak zaznacza Slavomír Horák, uznano za podstawę swoistej religii Turkmenów, której prorokiem był Türkmenbaşa. *Ruhnama* stała się nieodłącznym elementem systemu edukacji w Turkmenistanie i „jak w przypadku *Mein Kampf* Hitlera, *Zielonej Książki* Kadafiego czy *Velayat-e Faqih* Chomeiniego, książka turkmeńskiego prezydenta miała służyć jako polityczny pamflet. Dodatkowo *Ruhnama* ma być też życiowym przewodnikiem, moralnym i duchowym źródłem dla wszystkich Turkmenów” (2005: 313-314). Istotnym w odniesieniu do dzieła prezydenta jest również fakt, iż poprzez rewizję i reinterpretację historii ma budować turkmeński nacjonalizm i dumę narodową oraz przywrócić oryginalną turkmeńską tradycję i kulturę utraconą w czasach sowieckich. Innym bardzo interesującym przykładem kultu, którym otaczano Türkmenbaşę, były działania mające na celu umocowanie jego legitymizacji do sprawowania władzy w historii i religii. W latach 1996-1999 turkmeńscy badacze starali się bowiem znaleźć genealogiczne powiązanie S. Nyýazowa z prorokiem Mahometem oraz Aleksandrem Wielkim (szerzej: Horak, 2005: 309-312).

Autorytaryzm turkmeński obowiązujący w okresie władzy S. Nyýazowa znajdował swoje odzwierciedlenie także w pluralizmie politycznym, a właściwie jego braku i funkcjonowaniu elit politycznych. Już w czasie uzyskiwania niepodległości przez Turkmenistan, Türkmenbaşa był czołowym politykiem państwa. Piastował funkcję I Sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Turkmeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej i prezydenta Turkmeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Po rozpadzie ZSRR 16 grudnia

1991 roku miejsce partii komunistycznej przejęła jej spadkobierczyni – Demokratyczna Partia Turkmenistanu (DPT), której liderem był S. Nyýazow, a znaczącą część elit stanowiła nomenklatura postradziecka. Mimo początkowego otwarcia Turkmenistanu na tworzenie partii politycznych, bardzo szybko zweryfikowano ten kierunek, podporządkowując przestrzeń polityczną DPT. *De facto* w okresie rządów S. Nyýazowa istniał monocentryzm partyjny, a wczesne partie polityczne nie znajdowały poparcia oddolnego, natomiast ich aktywiści należeli do wykształconych elit, co można traktować jako efekt tradycji radzieckiego życia politycznego. W czasach rządów Türkmenbaşy nawet organizacje społeczne były państwowe, a rządzący wyznaczali ich cele i kontrolowali (Zasada, Jakubowski: 2005: 317-322; 327-328). Nie oznacza to jednak, że w państwie nie istniały żadne oddolne ruchy sprzeciwiające się autorytarnej władzy. Miały one jednak charakter spontaniczny, rzadki i niewielki liczebnie. Takimi przypadkami były protesty w 1995 i 2002 roku (Pannier, 2002).

Silna pozycja prezydenta, jego kult i mity narodowe tworzone przez Türkmenbaşę chociażby w *Ruhnamie* znajdują swoje uzasadnienie w charakterystyce turkmeńskich elit społecznych i politycznych. Istniejący w państwie trybalizm oraz niskie poczucie świadomości narodowej i tradycji własnej państwowości stanowił element niesprzyjający stabilności niepodległego Turkmenistanu. Osoba silnego przywódcy, „Ojca wszystkich Turkmenów”, który miał nie być związany z żadnym plemieniem, gdyż wychowywał się w domu dziecka, wykorzystywana była do godzenia różnych interesów poszczególnych klanów. *De facto* jednak najważniejszą rolę w strukturach władzy odgrywały elity z plemienia Teke, a inne marginalizowano. Powodowało to, że np. przywódcy plemienia Jomud opowiadali się za konfederacyjną koncepcją państwa (szerzej: Bodio, 2005: 331-360).

Charakterystycznym elementem turkmeńskiego autorytaryzmu w okresie rządów Türkmenbaşy było powszechne łamanie praw człowieka. Międzynarodowe organizacje zajmujące się tą kwestią – zarówno *Freedom House*, *Amnesty International*, jak i *Human Right Watch*, zaliczyły Turkmenistan do najbardziej opresyjnych państw świata.

Zaznaczały one, iż w państwie rażąco naruszane są wolności i łamane prawa człowieka (*Freedom*, 2018; *World Report*, 2007: 430-435; *Amnesty*, 2007: 264-265). Organizacje w swoich raportach zwróciły uwagę na brak wolności słowa, mediów i przemieszczania się, sprawiedliwego sądownictwa i możliwości zrzeszania się obywateli, stosowanie tortur i represji, prześladowania religijne i etniczne, indoktrynację i inwigilację, korupcję czy nieposzanowanie prawa własności (*Freedom*, 2018; *World Report*, 2007: 430-435; *Amnesty*, 2007: 264-265).

Śmierć Türkmenbaşy przyczyniła się do otwarcia nowego rozdziału w historii Turkmenistanu, choć nieprzynoszącego znaczącej transformacji ustrojowej i demokratyzacji państwa. Pełniącym obowiązki prezydenta wbrew prawu, a następnie – w wyniku faszadowych wyborów – prezydentem został Gurbanguly Berdimuhamedow, który po początkowym okresie stabilizowania swojej pozycji, m.in. przez zmianę konstytucji, kontynuuje politykę poprzednika. Turkmenistan pod wodzą nowego prezydenta charakteryzuje większa otwartość w stosunkach międzynarodowych, która nie przekłada się jednak na poważne reformy wewnętrzne (szerzej: Horák, Šír: 2009). Choć początkowe zapowiedzi i działania G. Berdimuhamedowa mogły dawać nadzieję na zwrot ku demokracji, np. otwarcie kafejek z niecenzurowanym Internetem czy ograniczenie niektórych prerogatyw prezydenta, to rzeczywistość szybko i brutalnie zweryfikowała tę politykę (*Turkmenistan Restricts*, 2007; Vershinin, 2007; Deibert, Palfrey, Rohozinski, Zittrain, 2010: 240-245)³. Podobnie sprawa wygląda z pluralizmem politycznym i prawami człowieka. W 2013 roku w Turkmenistanie zorganizowano wybory parlamentarne, w których oprócz DPT startowała również nowo utworzona Partia Przemysłowców i Przedsiębiorców Turkmenistanu⁴, jest ona jednak lojalna wobec prezydenta i stanowi swego rodzaju partię satelicką DPT⁵ (*Rights*, 2013). Przez wymienione wcześniej organizacje

³ Aktywność w Internecie w Turkmenistanie jest monitorowana i ograniczana.

⁴ Łamiąc tym samym system monopartyjny.

⁵ W parlamencie zasiadają również przedstawiciele różnych organizacji, także lojalni wobec prezydenta.

międzynarodowe, zajmujące się prawami człowieka, Turkmenistan nadal uważany jest za jedno z najbardziej opresyjnych państw świata. Co interesujące, w kwestii wolności mediów *Reporterzy Bez Granic* w *World Press Freedom Index* z 2018 roku państwo to klasyfikują na 178 miejscu wśród 180 badanych. W rankingu wyprzedza ono jedynie Koreę Północną i Erytreę (2018 *World*, 2018).

Tym, co charakteryzuje autokratyczną władzę G. Berdimuhamedowa, jest stopniowe wygaszanie kultu Türkmenbaşy. Wiąże się ono zarówno ze wspomnianym już przenoszeniem pomników, powrotem do starych nazw w kalendarzu, ale i powolnym ograniczaniem obecności portretów, nazwiska czy tytułów byłego prezydenta w przestrzeni publicznej, w tym mediach, obniżaniem znaczenia *Ruhnamy* w procesie edukacji, a także wymianą starych elit. Nie są to jednak działania bezinteresowne. G. Berdimuhamedowa sukcesywnie dąży bowiem do zastąpienia kultu Türkmenbaşy swoim własnym (szerzej: Horák, Šír, 2009: 32-43). Symptomatycznymi tego przejawami są tytuł, nadany drugiemu prezydentowi – *Arkadag*, oznaczający opiekuna, obrońcę (Horák, Polese, 2016: 170), czy monumentalne złote pomniki stawiane na jego cześć (Walker, 2015).

Tym samym zauważyć można, iż mimo zmiany głowy państwa, reżim autokratyczny w Turkmenistanie trwa niewzruszony, pozostając jednym z najbardziej opresyjnych na świecie, a propagandowe zmiany, reformy czy organizowane wybory mają jedynie charakter fasadowy, ponieważ w praktyce politycznej państwa cała władza spoczywa w rękach jednego człowieka. Płonnymi wydają się również nadzieje, które przez długi czas wiązano z międzynarodowym otwarciem Turkmenistanu i jego wpływem na realną demokratyzację. Prezydent G. Berdimuhamedow w obliczu ekonomicznych problemów państwa nie miał innego wyboru niż zerwać z polityką izolacjonizmu i nawiązać współpracę z innymi aktorami stosunków międzynarodowych, tym bardziej, że kreował wizję Turkmenistanu jako węzła handlowego na Nowym Jedwabnym Szlaku. Kwestia polityki wewnętrznej pozostaje jednak niezmienną i niewiele wskazuje na to, aby nawet zewnętrzne naciski mogły odwrócić ten trend.

Kazachstan nowoczesny autorytaryzm

Kazachstan, Republika Kazachstanu (kaz. *Қазақстан, Қазақстан Республикасы*, ros. *Казахстан, Республика Казахстан*) pod względem zajmowanego obszaru jest dziewiątym państwem na świecie (po Rosji, Kanadzie, Chinach, USA, Brazylii, Australii, Indiach i Argentynie), zajmującym 2 724 900 km² powierzchni. Graniczy z Rosją (6467 km), Uzbekistanem (2300 km), Chinami (1460 km), Kirgistanem (980 km) i Turkmenistanem. Stolicą Kazachstanu od 10 XII 1998 roku jest Astana (kaz. *Астана*) (380 km). Kazachstan uzyskał niepodległość jako ostatnia z republik radzieckich 16 grudnia 1991 roku.

Kazachstan jest przykładem sukcesu gospodarczego w porównaniu z innymi państwami obszaru Wspólnoty Niepodległych Państw. Zasoby surowców energetycznych Kazachstanu oraz strategia rozwoju powodują, że Kazachstan notuje najwyższy poziom inwestycji zagranicznych spośród państw WNP.

Konstytucja Republiki Kazachstanu weszła w życie 5 września 1995 roku, w konsekwencji przeprowadzenia referendum konstytucyjnego 30 sierpnia 1995 roku. (Szymanek, 2013: 40). Parlament ma fasadowy charakter i przeprowadzenie projektów rządowych przez obie jego izby nie jest skomplikowane. W ten sposób prezydent jako inicjator otrzymuje formalne poparcie dla swojej polityki, w przypadku ustaw kontrowersyjnych ma możliwość wycofania się, a po przyjęciu jej przez parlament ustawa zostaje ostatecznie zatwierdzana.

Rozwój systemu autorytarnego był efektem ambicji politycznych Nursułtana Nazarbajewa, jak i rezultatem obaw o integralność Kazachstanu, szczególnie w pierwszych latach niepodległości. Rola prezydenta jest najważniejsza zarówno jako formalny, jak i nieformalny sposób sprawowania władzy. Prezydent nie tylko rządzi, ale jest także arbitrem pomiędzy różnymi aktorami polityczno-biznesowymi i przedstawicielami różnych klanów.

„Prezydentocentryczny” system władzy wraz ze szczególną rolą Nazarbajewa doprowadził do sytuacji, że jest on osobiście, a nie instytucjonalnie postrzegany jako gwarant stabilności, a także ładu

międzyetnicznego. Opozycja odgrywa marginalną, a w zasadzie symboliczną rolę, a konkurentów politycznych nie ma. Prezydent Narzabajew odgrywa rolę spoiwa dla całego systemu politycznego i jego nagłe odejście mogłoby oznaczać poważne perturbacje.

Od wiosny 2016 roku zainicjowany został szereg reform, których celem jest częściowa przynajmniej decentralizacja i usprawnienie procesów decyzyjnych. Reforma administracyjna jest kilkietapowa i dotyczy następujących obszarów: 1. Rekrutacji i awansu urzędników zgodnych z ich profesjonalizmem i zdobywaniem dodatkowych kompetencji; 2. Decentralizacji procesu decyzyjnego i umożliwienia instytucjom państwowym większej swobody w realizacji wyznaczonych działań i oceny za efekty; 3. Reformy sądownictwa – przez wprowadzenie trzynastancyjnej procedury sądowej, określonych kryteriów powoływania sędziów, kodeksu etycznego, zmniejszenia roli prokuratora w cywilnych procesach; 4. Rozwijania samorządności przez wprowadzenie samodzielnych budżetów na najniższych szczeblach (Jarosiewicz, 2016: 32-34).

Kirgistan – pierwsza demokracja w Azji Centralnej?

Kirgistan jest jednym z dwóch najbiedniejszych państw Azji Centralnej (drugim obok Tadżykistanu). Jest to kraj w dużej mierze górzysty (w około 95%), który nie jest zasobny w surowce naturalne i w którym jeszcze w końcówce lat 90. XX w. blisko połowa społeczeństwa żyła poniżej granicy ubóstwa (*Kirgistan: historia*, 2004: 483). Państwo to, pomimo że zmagają się z szeregiem problemów gospodarczych, to jednak pod względem stanu demokracji wyróżnia się na tle pozostałych państw regionu Azji Centralnej (*Przywództwo*, 2010: 106). W raporcie wolności, jaki opracowany został przez Freedom House w 2014 roku, stwierdzono, że Kirgistan jest krajem „częściowo wolnym”, w którym istnieje system wielopartyjny. Potwierdza to chociażby fakt, że w 2015 roku w Kirgistanie zarejestrowanych było

188 partii politycznych (Polak, 2015). Wielu politologów zajmujących się obszarem Azji Centralnej jest też zdania, że wybory w tym kraju (w przeciwieństwie do innych państw tego obszaru) mają realne znaczenie polityczne (Lang, 2015). Główna rywalizacja polityczna, jaka rozgrywa się w tym kraju, związana jest z podziałem na północne i południowe regiony (była ona szczególnie widoczna podczas wydarzeń w 2005 roku oraz w 2010 roku). Trzeba jednak zauważyć, że elity, związane z tymi dwoma regionami, w polityce zagranicznej nastawione są na współpracę z Federacją Rosyjską.

W transformacji ustrojowej Kirgistanu możemy wyróżnić kilka etapów, które doprowadziły do obecnego stanu, czyli stworzenia systemu rządów, w którym pozycja parlamentu jest relatywnie silna. W zamyśle elit to właśnie system parlamentarny ma być tym, który najbliższy jest kirgiskiej specyfice. Pierwszy etap (który przypadł na lata 1990-1991) zwany jest okresem republiki parlamentarnej, w której najważniejszą rolę odgrywała Rada Najwyższa Kirgiskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Wybory, które odbyły się w lutym 1990 roku do Rady Najwyższej różniły się w stosunku do tych, przeprowadzanych we wcześniejszych latach. Wystartowało w nich aż 878 kandydatów, a liczba miejsc w Radzie Najwyższej wynosiła tylko 350. W okresie tym wprowadzono również urząd prezydenta, który jednak nie był wybierany w wyborach bezpośrednich, a przez osoby zasiadające w Radzie Najwyższej. Pierwszym prezydentem (wybrany z dużymi trudnościami, dopiero w drugiej turze wyborów) został Askar Akajew. Prezydent (który nie miał za sobą przeszłości pierwszego sekretarza partii komunistycznej) od samego początku starał się przekonywać swoich stronników w Radzie Najwyższej do uchwalania ustaw poszerzających kompetencje prezydenta. W efekcie tego, już po nieudanym zamachu stanu w Moskwie (podczas którego Akajew nie poparł puczystów), Rada Najwyższa podjęła decyzję o powszechnych wyborach prezydenckich. W październiku 1991 roku odbyły się pierwsze wybory, w których niekwestionowanym zwycięzcą okazał się Akajew, uzyskując już w pierwszej turze głosowania (przy 89% frekwencji) 95% głosów (*Ustroje*, 2007: 248-249).

Kolejny etap (który przypadł na lata 1991-1993) był okresem bliskim półprezydenckim formom rządów. Przejście do niego wynikało w dużej mierze z poparcia, jakie uzyskał w wyborach Akajew. Zdobycie tak dużego mandatu społecznego spowodowało, że zaczął on podejmować kolejne działania, mające na celu wzmocnienie pozycji prezydenta. W okresie tym (dokładnie w maju 1993 roku) uchwalono nową konstytucję, której jednak towarzyszyły nieustanne tarcia i spory na linii prezydent – parlament.

Następny etap w transformacji ustrojowej Kirgistanu to okres republiki prezydenckiej. Przypada on na lata 1993-2003. Charakteryzował się prezydencką formą rządów, w której prezydent Kirgistanu odgrywał najważniejszą rolę w systemie politycznym. Z inicjatywy prezydenta w październiku 1994 roku przeprowadzono referendum, w którym zapytano obywateli, czy opowiadają się za ustanowieniem dwuizbowego parlamentu, składającego się ze Zgromadzenia Ustawodawczego oraz Zgromadzenia Przedstawicieli Ludowych. Referendum zakończyło się dużym sukcesem prezydenta, bowiem ponad 80% głosujących opowiedziało się za wprowadzeniem proponowanych zmian (Bodio, Mołdawa, 2007: 196). Wybory prezydenckie z 24 grudnia 1995 roku oraz kolejne wygrane referenda konstytucyjne (z 1996 roku oraz z 1998 roku) coraz bardziej umacniały pozycję głowy państwa w systemie. Druga połowa lat 90. XX w. to zresztą okres, w którym dostosowano przemiany w Kirgistanie do autorytarnych zapędów rządzących, jakie widoczne były we wszystkich państwach w Azji Centralnej (Ustroje, 2007: 251).

Po 2003 roku w transformacji ustrojowej Kirgistanu mieliśmy z kolei do czynienia z powolnym odchodzeniem od systemu prezydenckiego (którego finałem było referendum konstytucyjne z 2010 roku, wprowadzające system parlamentarno-gabinetowy). W 2003 roku kolejną reformę konstytucyjną zainicjował ówczesny prezydent, a polegała ona na podziale kompetencji władzy wykonawczej pomiędzy głową państwa, rządem a parlamentem. Zmiany te wynikały z silnej presji wywieranej na Akajewa, który ostatecznie obiecał, że po upływie trzeciej kadencji (czyli w 2005 roku) odejdzie ze stano-

wiska. Nowela konstytucyjna (która została zatwierdzona w referendum, przeprowadzonym w lutym 2003 roku) doprowadziła m.in. do poszerzenia kompetencji parlamentu (który stał się jednoizbowy), wprowadzenia mechanizmów równoważenia władzy ustawodawczej, wykonawczej oraz sędziowskiej, podziału kompetencji kreacyjnych (przy powoływaniu rządów i sędziów) pomiędzy prezydentem a parlamentem, a także wzmocnienia pozycji premiera (przy tworzeniu składu personalnego rządu) (*Ustroje*, 2007: 254).

Niezwykle ważne wydarzenia (które były efektem zmian wprowadzonych w 2003 roku) miały miejsce w Kirgistanie w 2005 roku podczas wyborów parlamentarnych. Wydarzenia te zostały nazwane „rewolucją tulipanów”. Przygotowujący się do ustąpienia Akajew nie tylko wyznaczył osobę na swoje stanowisko, ale także chciał doprowadzić do tego, żeby w parlamencie większość miało stronnictwo jemu przychylnie. Podczas kampanii parlamentarnej zaangażowano środki masowego przekazu, a także same organy władzy państwowej do promowania kandydatów związanych z Akajewem. Na skutek fałszerstw wyborczych opozycja wystosowała odezwę do Sądu Konstytucyjnego oraz do społeczności międzynarodowej, aby nie uznawano wyników tych wyborów. Arogancja ze strony prezydenta (który początkowo nawet nie przystąpił do rozmów z opozycją), a także użycie siły w stosunku do protestujących (20 marca w miejscowości Osz) doprowadziły do tego, że Akajew został pozbawiony władzy. Symbolicznym wydarzeniem było przejście 24 marca 2005 roku przez protestujących pałacu prezydenckiego (*Systemy*, 2005: 157). W wyniku „rewolucji tulipanów” władzę w Kirgistanie przejęli dwaj liderzy ówczesnej opozycji – Kurmanbek Bakijew oraz Feliks Kułow. Podczas zmiany władzy obserwowaliśmy specyficzne porozumienie elit reprezentujących północ oraz południe Kirgistanu. Związany z południem Kurmanbek Bakijew po 2005 roku pełnił funkcję premiera, a następnie prezydenta, natomiast osoby związane z Feliksem Kułowem obsadzone zostały na innych istotnych stanowiskach państwowych (np. Ömürbek Tekebijew został mianowany przewodniczącym parlamentu). Co ważne, nie zostały również anu-

lowane wyniki wyborów, których fałszerstwa były głównym powodem protestów (Avioutskaa, 2007: 160).

Do kolejnej rewolucji (w wyniku której urzędujący prezydent stracił władzę) doszło w 2010 roku. Wywodzący się z południa prezydent Kurmanbek Bakijew został obalony, a władzę objęła elita z północy kraju, która tworzyła dotychczasową opozycję. Zamieszki rozpoczęły się w kwietniu 2010 roku, a głównym ich powodem było społeczne niezadowolenie związane z polityką, jaką prowadził Bakijew (Shishkin, 2013). Protestujący oskarżali urzędującego prezydenta o korupcję, nepotyzm (obsadzenie swoimi krewnymi najważniejszych stanowisk w państwie⁶) i łamanie praw człowieka (m.in. o ataki na dziennikarzy piszących krytycznie o prezydencie). Zarówno podczas wyborów parlamentarnych w 2007 roku, jak i prezydenckich w 2009 roku międzynarodowi obserwatorzy (w tym również i z Unii Europejskiej) zauważyli szereg nieprawidłowości, które nie pozwalały uznać tych wyborów za demokratyczne. W efekcie ataku na siedzibę prezydenta oraz budynki administracji rządowej śmierć poniosły 84 osoby, a ponad 1,5 tys. zostało rannych. Na początku maja nowe władze (na których czele stała szefowa tymczasowego rządu Roza Otunbajewa) pozbawiły Kurmanbeka Bakijewa stanowiska, a także cofnęły mu immunitet osobisty. Zapowiedziały też podjęcie niezbędnych działań do przeprowadzenia ekstradycji byłego już prezydenta z Białorusi (*Kirgistan: rozliczenia*, 2010).

W wyniku kwietniowej rewolucji, a także czerwcowych krwawych zamieszek na południu kraju w obwodzie oskim i dżalalabadzkim, w wyniku których mogły zginąć nawet 2 tys. osób pochodzenia uzbeckiego (Gardocki, 2015: 50), przeprowadzono referendum konstytucyjne, którego głównym celem było kolejne ograniczenie kompetencji prezydenta i wzmocnienie pozycji parlamentu w jego relacjach z głową państwa. Od tego momentu Kirgistan stał się państwem z systemem parlamentarno-gabinetowym. Był to też efekt nadużyć władzy, jakie obserwowano w czasach pierwszych dwóch prezydentów. Nowa

⁶ Prezydent mianował swojego syna Maksima szefem rządowej Agencji Rozwoju, Inwestycji i Innowacji, a swojego brata szefem gwardii prezydenckiej.

ustawa zasadnicza miała być również lepiej dopasowana do specyfiki kirgiskiego społeczeństwa i rozdrobnionej sceny politycznej (Strachota, 2010). Ponadto w wyniku referendum Roza Otunbajewa oficjalnie objęła funkcję prezydenta Kirgistanu na cały okres przejściowy (czyli do końca 2011 r.). Trzeba zauważyć, że Roza Otunbajewa wyróżniła się na tle prezydentów centralnoazjatyckich republik, ponieważ w 2011 roku nie przedłużyła swojej kadencji i odeszła z urzędu zgodnie z wcześniejszymi zapowiedziami (Włodek, 2012: 63).

Nowe tymczasowe władze w Biszkeku od samego początku zaznaczyły, że w ciągu najbliższych kilkunastu miesięcy odbędą się nowe wybory parlamentarne oraz prezydenckie. Wybory parlamentarne w Kirgistanie przeprowadzono jeszcze w październiku 2010 roku i potwierdziły one duże rozdrobnienie ówczesnej kirgiskiej sceny politycznej (Matusiak, 2010). Do powiększonego parlamentu (już 120-osobowego) weszło 5 partii, spośród których dwie popierały rząd tymczasowy (Socjaldemokratyczna Partia Kirgistanu oraz Partia Ata-Meken) oraz trzy opozycyjne (Partia Ata-Żurt, Partia Ar-Namys oraz Partia Republika). Z kolei w wyborach prezydenckich, które odbyły się 30. października 2011 roku, już w pierwszej turze wygrał dotychczasowy premier – Ałmazbek Atambajew, który zdobył 63,1% głosów (Lang, 2011). Atambajew (w zgodzie ze zmianami w konstytucji z 2010 r.) został wybrany tylko na jedną sześcioletnią kadencję i nie posiadał tak dużych kompetencji, jak jego poprzednicy (zmniejszeniu uległy zwłaszcza jego kompetencje w sprawach gospodarczych, a także w zakresie bezpieczeństwa). Wybory te zakończyły prawie dwuletni okres przejściowy, z którym mieliśmy do czynienia od kwietnia 2010 roku. Wynik głosowania potwierdził dominację sił politycznych związanych z północą tego kraju.

Wybory parlamentarne w 2015 roku niejako zakonserwowały obóz władzy, który wyłonił się w latach 2010-2011. Wybory wygrała formacja związana z prezydentem Atambajewem (Socjaldemokratyczna Partia Kirgistanu), która uzyskała ponad 27% głosów. Nowym zjawiskiem, jakie zaobserwowano w okresie wyborczym, było zaciepanie się (tradycyjnego do niedawna) podziału politycznego na pół-

noc i południe. Dobrym przykładem na to jest chociażby powstanie nowej formacji politycznej Respublika – Ata Dżurt, która narodziła się z połączenia się dwóch ugrupowań: Respubliki (z północy) oraz Ata Dżurt (z południa). Partia ta, zdobywając ponad 20% głosów, jest obecnie drugą siłą w kirgiskim parlamencie. Warto także zauważyć, że wszystkie ugrupowania, które weszły do Dżogorgu Kenesz, są nastawione na rozwijanie współpracy z Rosją (Lang, 2015). W pełni popierają członkostwo Kirgistanu we wszystkich strukturach integracyjnych stworzonych pod dyktando Rosji. Kirgistan jest bowiem członkiem Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej (do której przystąpił w 2015 roku), Organizacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (od 2002 roku) oraz Wspólnoty Niepodległych Państw (od 1991 roku). Ponadto Kirgizi są jednym z najbardziej prorosyjsko nastawionych społeczeństw spośród wszystkich państw byłego ZSRR (Gortat, 2015). Współpraca z Federacją Rosyjską jest także głównym celem w polityce zagranicznej nowego prezydenta Kirgistanu Sooronbaja Żeenbekowa (z Socjaldemokratycznej Partii Kirgistanu), który zwyciężył w wyborach przeprowadzonych 15 października 2017 roku. Były premier był kandydatem obecnego obozu władzy i już w pierwszej turze uzyskał ponad 54% głosów. Obserwatorzy OBWE uznali, że wybory te były w dużym stopniu demokratyczne i nie odnotowano w nich poważnych nadużyć ze strony rządzącej. Był to również kolejny przypadek w najnowszej historii Kirgistanu (drugi po prezydenturze Rozy Otunbajewej), w którym to urzędujący prezydent przestał pełnić ten urząd po „pokojowym” przekazaniu władzy.

W stronę zmodernizowanego autorytaryzmu – Uzbekistan i odgórne reformy

Analizując transformację ustrojową Uzbekistanu należy stwierdzić, że w państwie tym, mamy do czynienia z reżimem autorytarnym. Wielu analityków jest zdania, że Uzbekistan jest obecnie najbardziej represyjnym państwem na obszarze Azji Centralnej (Lang, 2017). Ponadto

uzbecki system polityczny jest bardzo nietransparentny. Władza stara się maksymalnie ograniczać dostęp do informacji o sytuacji wewnętrznej, a zwłaszcza blokować te informacje, które dotyczą samych elit. Od początku lat 90. XX w. w Uzbekistanie istnieje silny ośrodek władzy prezydenckiej, którego zręby zbudował pierwszy prezydent niepodległego Uzbekistanu Işlam Karimow. W okresie tym bardzo widoczne były również tendencje, które zmierzały do ograniczania kompetencji władzy ustawodawczej (*Uzbekistan*, 2001: 174). Elita skupiona wokół Karimowa, od momentu uzyskania niepodległości przez Uzbekistan, obsadzała najważniejsze stanowiska w państwie zaufanymi ludźmi, którzy z kolei piastując ważne funkcje, czerpali z tego względu największe korzyści finansowe. Efektem tego było rozpowszechnienie się korupcji i to na wszystkich szczeblach władzy państwowej.

Innym niezwykle istotnym problemem życia politycznego Uzbekistanu jest brak demokratycznej opozycji. Pierwszy prezydent wszelkie przejawy działalności opozycyjnej szybko pacyfikował, stosując bardzo brutalne metody. Przykładem tego była krwawa pacyfikacja protestów społecznych w Andżanie w 2005 roku czy też rozprawienie się z fundamentalistami islamskimi w Namanganie, którzy w latach 1990-1991 podjęli próbę przejęcia władzy w najludniejszym państwie Azji Centralnej (Cohen, 2005). Ponadto Karimowowi zarzucano, że w czasie trwania jego rządów ograniczane były swobody obywatelskie i nagminnie łamano prawa człowieka (np. arbitralne odbieranie własności obywatelom czy też masowa polityka sterylizacji kobiet w połogu) (Górecki, 2016).

Kolejnym bardzo złym zjawiskiem była rozbudowana na szeroką skalę inwigilacja społeczeństwa. Wiązało się to m.in. z tym, że niezwykle silną pozycję w systemie władzy, stworzonym przez Karimowa, posiadały służby specjalne, kierowane przez szefa Narodowej Służby Bezpieczeństwa (SNB) Rustama Inojatowa, który *de facto* (pod względem znaczenia politycznego) był drugą osobą w państwie (Falkowski, 2016). Ta rozbudowana inwigilacja społeczna doprowadziła do tego, że w Uzbekistanie po 1991 roku sparaliżowane zostały niezależne aktywności obywatelskie, a także rozkładowi uległy tra-

dycyjne instytucje społeczeństwa uzbeckiego (np. upaństwowienie tradycyjnego samorządu dzielnicowego – mahalli) (Matusiak, 2013). Zwolennicy Karimowa zaznaczają jednak, że ogromnym sukcesem jego rządów było utrzymanie jedności w nowopowstałym państwie i nienarażanie go na wstrząsy wewnętrzne.

Kariera polityczna Karimowa zaczęła się już w latach 60. XX w. Wtedy to wstąpił on do Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego i rozpoczął pracę w Agencji Planistycznej Republiki Uzbeckiej (w której to powierzono mu funkcję przewodniczącego). W latach 1983-1986 pełnił funkcję ministra finansów i wicepremiera Uzbeckiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR). W 1989 roku został pierwszym sekretarzem Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Uzbekistanu, a od 1990 roku był przewodniczącym Rady Najwyższej (prezydentem) USRR. Widząc rozkład byłego już supermocarstwa, dążył do jak najszybszego ogłoszenia niepodległości przez Uzbekistan. Ogłoszenie niepodległości nastąpiło we wrześniu 1991 roku i jeszcze w grudniu tego samego roku przeprowadzono wybory prezydenckie, których niekwestionowanym zwycięzcą został Karimow. Podczas pierwszej tury głosowania były I Sekretarz Partii Komunistycznej uzyskał 86% głosów (*Ustroje*, 2007: 327). Wybory te zostały jednak uznane przez społeczność międzynarodową za niedemokratyczne. Stwierdzono bowiem, że w ich trakcie było wiele fałszerstw i nie wszyscy kandydaci mieli równe szanse na końcowe zwycięstwo (np. w trakcie kampanii wyborczej we wszelkich mediach oficjalnie promowano tylko jednego kandydata).

Wszelkie procesy, jakie zachodziły w latach 90. XX w. uzbeckim systemie politycznym miały na celu utrwalenie władzy Karimowa. Dobrym tego przykładem była decyzja parlamentu, który został wyłoniony w wyniku wyborów z 1994 roku. Wtedy to deputowani, którzy byli przedstawicielami partii koncesjonowanych przez prezydenta, podjęli decyzję o przeprowadzeniu referendum, wydłużającego kadencję głowy państwa o 3 lata (miała się ona pierwotnie kończyć w 1997 roku). Warto zaznaczyć, że podobne referendum przeprowadzono także na początku XXI w. W 2002 roku ponownie

zapytano obywateli, czy opowiadają się za wydłużeniem kadencji prezydenta oraz czy są za stworzeniem dwuizbowego parlamentu. Zdecydowana większość głosujących (ponad 90%) opowiedziała się za wprowadzeniem proponowanych zmian. (*Ustroje*, 2007: 328). O dominacji Karimowa na wewnętrznej scenie politycznej dobrze świadczy również fakt, że podczas kolejnych wyborów prezydenckich (które odbyły się w 2000 roku) główny jego rywal – Adulaziz Dżalalow oficjalnie stwierdził, że odda swój głos na dotychczasowego prezydenta. Karimow swój mandat odnawiał jeszcze podczas następnych wyborów prezydenckich w 2007 roku oraz w 2015 roku. W obu tych elekcjach, jak oficjalnie podawano, uzyskiwał około 90% głosów.

O niskim poziomie kultury politycznej w czasach sprawowania władzy przez Karimowa świadczą również procesy legislacyjne. W 1992 roku przyjęto nową konstytucję, której projekt nie był w żaden sposób poddany debacie publicznej. Ustawę zasadniczą przyjęto na jednodniowym posiedzeniu Rady Najwyższej i zapisano w niej, że to prezydent (który m.in. kieruje pracami rządu i jest dowódcą sił zbrojnych) jest najważniejszą osobą w państwie. Władza Karimowa wykraczała jednak daleko poza ramy nakreślone w konstytucji z 1992 roku.

Ambicją Karimowa, przez cały okres sprawowania funkcji prezydenta, było uczynienie z Uzbekistanu regionalnego lidera (*Organizacje*, 2006: 323). Polityka zagraniczna jaką prowadził, była niezależną wobec wszystkich międzynarodowych „graczy”, którzy chcieli państwa Azji Centralnej włączyć do własnej strefy wpływów (takich jak: Rosja, Chiny czy Stany Zjednoczone). Niektóre z decyzji, jakie podejmował, dość mocno uderzały w interesy rosyjskie (Dubnov, 2012). Wystarczy chociażby wspomnieć, że w 2001 roku (krótco po zamachach z 11-go września) były prezydent Uzbekistanu udostępnił dwa duże poradzieckie lotniska w Karszi i Kanabad dla wojsk Stanów Zjednoczonych (które były następnie wykorzystywane podczas interwencji w Afganistanie) (Kuryłowicz, 2014: 173). Z punktu widzenia interesów Kremla niekorzystna była również decyzja o wstąpieniu Uzbekistanu do regionalnej organizacji GUUAM (której to Uzbekistan był członkiem w latach 1999-2005) oraz decyzja o opuszczeniu Organi-

zacji Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym (Uzbekistan już dwa razy był członkiem tej integracyjnej struktury wojskowej w latach: 1994-1999 oraz 2006-2012, i dwa razy z niej wystąpił) (Lang, 2016).

Śmierć Karimowa była trudnym momentem dla uzbeckich elit, ponieważ były prezydent oficjalnie nie wyznaczył swojego następcy. Niemal do końca sprawowania władzy starał się on utrzymywać stan permanentnej rywalizacji między Szawkatem Mirzijojewem (sprawującym funkcję premiera w latach 2003-2016, reprezentującym klan samarkandzki), a Rustamem Azimowem (wicepremierem, reprezentującym stołeczny klan taszkencki) (Piotrowski, Zasztowt, 2016). Po śmierci Karimowa (we wrześniu 2016 roku) władzę w Uzbekistanie przejął Szawkat Mirzijojew, który w wyborach prezydenckich (przeprowadzonych 4 grudnia 2016 roku) już w pierwszej turze uzyskał ponad 88% poparcia. Trzeba jednak zauważyć, że jego silna pozycja w uzbeckiej elicie bazowała w dużej mierze na dobrej relacji z Rustamem Inojatowem. Od 2017 roku widoczne były jednak pewne symptomy uniezależnienia się Mirzijoiewa od Inojatowa (przykładem było chociażby wyprowadzenie wojsk wewnętrznych spod kontroli SNB). Na początku 2018 roku pozycja Inojatowa była już na tyle słaba, że został odwołany przez nowego prezydenta ze stanowiska szefa Narodowej Służby Bezpieczeństwa (*Powerful*, 2018).

W lutym 2017 roku prezydent Mirzijoiew zatwierdził program reform politycznych i gospodarczych zaplanowanych na lata 2017-2021. Zostało określonych pięć kierunków rozwoju społeczeństwa (w duchu demokratycznych reform i modernizacji, m.in. zapowiedziano wprowadzenie e-government) – zapewnienie praworządności i reformę systemu sądowo-prawnego; rozwój i liberalizację gospodarki; rozwój sfery społecznej; zapewnienie bezpieczeństwa, harmonii między różnymi grupami narodowymi oraz tolerancji religijnej (Marszewski: 2018).

Reformy prezydenta Mirzijoiewa mają charakter modernizacji systemu autorytarnego, który w czasie dyktatury Karimova był najbardziej represyjny w regionie Azji Centralnej. Zmiany i otwarcie Uzbekistanu uaktywniają różne grupy społeczne i otwierają nowe możliwości na współpracę z Taszkentem.

Wnioski

Różne czynniki zewnętrzne i wewnętrzne wpływają na stabilność reżimów środkowoazjatyckich. Do czynników wewnętrznych należą także uwarunkowania historyczne i droga do suwerenności w oparciu o istniejące elity polityczne. Nie bez znaczenia jest brak wcześniejszych doświadczeń demokratycznych. Demokracja jawi się jako anarchia i zagrożenie powodujące destabilizację i wybuch wielu konfliktów, dlatego elity polityczne wyrażają przekonane, iż w hierarchicznie uporządkowanym społeczeństwie zmiana reguł choćby poprzez decentralizację oznaczałoby chaos. Do czynników zewnętrznych zaliczyć można otoczenie autorytarne, czyli sąsiedztwo Rosji, Chin, Iranu, Afganistanu, Pakistanu czy Turcji. Zarówno model rosyjski, jak i chiński są uznawane za przykłady sprawnie funkcjonującego nowoczesnego system autorytarne. Od lat rozwiązania z systemu rosyjskiego są wprowadzane w poszczególnych państwach, także ze względu na bliskie relacje kulturowe z Rosją.

Zagrożeniem dla stabilności są następujące wyzwania: 1. Uzależnienie stabilności od umiejętności przywódców politycznych w sprawnym zarządzaniu państwem, nadal instytucje odgrywają niewielką rolę i są podporządkowane ośrodkowi decyzyjnemu; 2. Wciąż niewystarczający proces modernizacji i zacofanie gospodarcze, które generują napięcia. 3. Utrzymująca się nadal na dużym poziomie korupcja, marnotrawienie zasobów państwa i niedopuszczanie innych grup do współdecydowania. 4. Ryzyko uzależnienia się politycznego i gospodarczego od Chin i Rosji.

Poza Kirgistanem, w którym do zmiany prezydentów doszło w wyniku zaniechania reform i niezadowolenia szerszych grup społecznych, w pozostałych przypadkach przywódcy wprowadzają stopniowe, odgórne reformy ukierunkowane przede wszystkim na kwestie gospodarcze i inwestycyjne.

Unia Europejska ma trudne zadanie w promowaniu społeczeństwa obywatelskiego i liberalizacji politycznej dlatego, że elity polityczne nie traktują demokracji za korzystny proces, wręcz przeciwnie

uwają, że może doprowadzić do destabilizacji i konfliktów, szczególnie w sytuacji, w której nie będzie mocnego spoiwa w postaci prezydenta. Ponadto niewielki pakiet programów pomocowych i dość skromne zaangażowanie UE i dodatkowo stawiane warunki w kwestii praw człowieka i swobód obywatelskich wpływają na krytyczną ocenę działań Brukseli. Przed decydentami UE stoi najważniejsze zadanie: właściwe zdefiniowanie celów nowej strategii wobec regionu Azji Centralnej i wspieranie działań i wysiłków mających na celu zmniejszenie represyjności i modernizacji systemu władzy, co ostatnio ma miejsce w Kazachstanie i Uzbekistanie.

Bibliografia

- Abazov R. (2005), *Historical Dictionary od Turkmenistan*, Lanham, Toronto, Oxford.
- Amnesty International Report 2007. Part 2 (2007), „Amnesty International”, <https://www.amnesty.org/download/Documents/POL100012007ENGLISH.PDF>, dostęp: 16.12.2017.
- Antoszewski A. (2010), *Instytucjonalne uwarunkowania rywalizacji politycznej w państwach poradzieckich*, [w:] *Przywództwo, elity i transformacje w krajach WNP. Problemy metodologii badań*. Tom 1, Warszawa.
- Avioutskii V. (2007), *Aksamitne rewolucje*, Warszawa.
- Baluk W. (2007), *Republika Kirgiska*, w: *Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw*, (red.) W. Baluk, A. Czajowski, Wrocław.
- Bodio T., (2002), *Tadżykistan, – droga do niepodległości i odrodzenia narodowego*, [w:] Bodio T., (red.) *Tadżykistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2002.
- Bodio T. (2005), *Przywództwo i elity polityczne*, [w:] *Turkmenistan: Historia – Społeczeństwo – Polityka*, T. Bodio (red.) Warszawa.
- Bodio T., Mołdawa T. (2007), *Konstytucje państw Azji Centralnej. Tradycje i współczesność*, Warszawa.
- Bodio T, Jakubowski W., Wierzbicki A. (2007), *Transformacja społeczeństwa i władzy w postradzieckiej Azji Centralnej*, Wydawnictwo Akademii Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, Pułtusk

- Cohen A. (2005), *The Uzbekistan Dilemma*, <https://www.heritage.org/europe/report/the-uzbekistan-dilemma>, dostęp: 10.06.2018.
- Cooley, A. (2015), *Countering Democratic Norms*, „*Journal of Democracy*” 26 (3): 4.
- Deibert R., Palfrey J. G., Rohozinski R., Zittrain J. (2010), *Access Controlled: The Shaping of Power, Rights, and Rule in Cyberspace*, Cambridge, London.
- Dubnov A. (2012), *Tashkent Goes, Problems Stay*, <https://eng.globalaffairs.ru/number/Tashkent-Goes-Problems-Stay-15692>, dostęp: 14.06.2018.
- Falkowski M. (2016), *U(z)bekistan: anatomia upadku*, <http://new.org.pl/2689-uzbekistan-anatomia-upadku>, dostęp: 11.06.2018.
- Fiedler R. (2016), *Zewnętrzne i wewnętrzne czynniki niestabilności w Azji Centralnej*, [w:] *Unia Europejska wobec Azji Centralnej – uwarunkowania regionalne i międzynarodowe*, red. T. Wallas, R. Fiedler, Wydawnictwo FNCE, Poznań.
- Freedom in the World 2007* (2018), „Freedom House”, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2007/turkmenistan>, dostęp: 16.12.2017.
- Gardocki S. (2015), *Rosyjska polityka integracyjna w Azji Centralnej wobec aktywności Unii Europejskiej na tym obszarze. Część II, „Nowa polityka wschodnia”*, nr 2 (9).
- Gortat R. (2015), *(Nie)podległy Kirgistan*, <http://new.org.pl/2346-niepodlegly-kirgistan>, dostęp: 11.05.2018.
- Górecki W. (2016), *Odchodzenie Islama Karimowa*, <http://new.org.pl/2735-odchodzenie-islama-karimowa>, dostęp: 11.06.2018.
- Harding L. (2008), *Turkmenistan to drop late dictator’s month names*, „*The Guardian*”, <https://www.theguardian.com/world/2008/apr/25/1>, dostęp: 16.12.2017.
- Horak S. (2005), *The Ideology of the Turkmenbashi Regime*, „*Perspectives on European Politics & Society*” Vol. 6(2).
- Horák S., Polese A. (2016), *Personality Cults and Nation-Building in Turkmenistan*, [w:] *Nation-Building and Identity in the Post-Soviet Space: New Tools and Approaches*, R. Isaacs, A. Polese (red.), London, New York.
- Horák S., Šír J. (2009), *Dismantling Totalitarianism? Turkmenistan under Berdimuhamedow*, Singapore.
- Huntington S. (1995), *Trzecia fala demokracji*, Warszawa.
- Jarosiewicz A., (2016) *Pierestrojka Nazarbajewa kryzys i reformy w Kazachstanie*, „*Punkt Widzenia OSW*”.

- Kirgistan: Rozliczenia obalonego reżimu (2010), <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-05-12/kirgistan-rozliczenia-obalonego-rezimu>, dostęp: 10.05.2018.
- Kuryłowicz M. (2014), *Polityka zagraniczna Uzbekistanu wobec Rosji*, Kraków.
- Lang J. (2015), *Wybory parlamentarne w Kirgistanie*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-10-07/wybory-parlamentarne-w-kirgistanie>, dostęp: 09.05.2018.
- Lang J. (2011), *Wybory w Kirgistanie*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2011-11-09/wybory-w-kirgistanie>, dostęp: 10.05.2018.
- Lang J. (2016), *Śmierć Karimowa: gra o Uzbekistan*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-09-07/smierc-karimowa-gra-o-uzbekistan>, dostęp: 10.06.2018.
- Lang J. (2017), *Uzbekistan: konsolidacja władzy nowego prezydenta*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2017-05-10/uzbekistan-konsolidacja-wladzy-nowego-prezydenta>, dostęp: 11.06.2018.
- Marszewski (2018), *Odwilż w Uzbekistanie. Reformy prezydenta Mirzijojeva*, Komentarze OSW; <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2018-07-17/odwilz-w-uzbekistanie-reformy-prezydenta-mirzijojeva>
- Matusiak M. (2010), *Kirgistan: Wolne wybory w słabym państwie. Małe szanse na stabilny rząd*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-10-13/kirgistan-wolne-wybory-w-slabym-panstwie-male-szanse-na-stabilny-rzad>, dostęp: 10.05.2018.
- Matusiak M. (2013), *Uzbekistan: Próba generalna kryzysu sukcesyjnego?*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2013-04-17/uzbekistan-proba-generalna-kryzysu-sukcesyjnego>, dostęp: (11.06.2018).
- Mazur R. (2004), *Formy integracyjne i współpraca państw w przestrzeni poradzieckiej*, [w:] *Organizacje w stosunkach międzynarodowych. Istota – mechanizmy działania – zasięg*, red. T. Łoś-Nowak, Wrocław.
- Nations in Transit 2015: Tajikistan*, Freedom House 2015, https://freedomhouse.org/sites/default/files/NIT2015_Tajikistan.pdf, dostęp: 20.05.18.
- Orzelska A. (2005), *Kraje Azji Środkowej: Kazachstan, Kirgistan, Uzbekistan, Tadżykistan, Turkmenistan*, [w:] *Systemy polityczne oraz polityka wewnętrzna i zagraniczna w państwach postkomunistycznych Europy i Azji w latach 2004-2005*, (red.) J. M. Fiszer, Warszawa.

- Pannier B. (2002), Turkmenistan: A Rare Act Of Public Protest? „Radio Free Europe”, <https://www.rferl.org/a/1099432.html>, dostęp: 16.12.2017.
- Piotrowski M. A., Zasztowt K. (2016), Stabilność Uzbekistanu i Azji Centralnej po śmierci Işlama Karimowa (13.06.2018).
- Powerful Uzbek Security Service Chief, 'Dismissed' (2018), <https://www.rferl.org/a/uzbekistan-powerful-security-chief-inoyatov-ousted/29009224.html>, dostęp: 14.06.2018.
- Polak E. (2015), Rok wyborczy w Azji Centralnej: kolejna kirgiska pięciolatka?, <http://new.org.pl/2164-rok-wyborczy-w-azji-centralnej-kolejna-kirgiska-pieciolatka>, dostęp: 11.05.2018.
- Rights groups criticise Turkmenistan elections (2013), „BBC News”, <http://www.bbc.com/news/world-asia-25362792>, dostęp: 16.12.2017.
- Roszyk L. (2001), Transformacja uzbecka: przełom czy kontynuacja?, [w:] Uzbekistan: historia – społeczeństwo – polityka, red. T. Bodio, Warszawa.
- Sabol S. (2010), Turkmenistan: Flawed, Fragile and Isolated, [in:] Stable Outside, Fragile Inside? Post-Soviet Statehood in Central Asia, E. Kavalski (ed.), Farnham, Burlington.
- Sajnog M. (2007), Republika Uzbekistanu, [w:] Ustroje polityczne krajów Wspólnoty Niepodległych Państw, red. W. Baluk, A. Czajowski, Wrocław.
- Shishkin P. (2013), Kyrgyzstan's Most Wanted, <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2013-10-31/kyrgyzstan-s-most-wanted>, dostęp: 11.05.2018.
- Strachota K. (2010), Kirgistan: krok w stronę pozornej stabilizacji.
- Spechler M. C. (2008), The Political Economy of Reform in Central Asia: Uzbekistan Under Authoritarianism, Abingdon, New York.
- Szymanek J. (2013), Ustrój konstytucyjny Kazachstanu, Warszawa.
- Turkmen go back to old calendar (2008), „BBC News”, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/7365346.stm>, dostęp: 16.12.2017.
- Turkmen Leader Orders Predecessor's Statue Removed (2010), „Radio Free Europe”, https://www.rferl.org/a/Turkmen_Leader_Orders_Predecessors_Statue_Removed/1932837.html, dostęp: 16.12.2017.
- Turkmenistan ex-leader Niyazov's arch to be removed (2010), „BBC News”, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8466622.stm>, dostęp: 16.12.2017.
- Turkmenistan Restricts Presidential Prerogatives (2007), „Radio Free Europe”, <https://www.rferl.org/a/1075388.html>, dostęp: 16.12.2017.

- Vershinin A. (2007), Internet Cafes Tie Turkmenistan to World, „The Washington Post”, <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/02/16/AR2007021601014.html>, dostęp: 16.12.2017.
- Walker S. (2015), A horse, a horse ... Turkmenistan president honours himself with statue, „The Guardian”, <https://www.theguardian.com/world/2015/may/25/horse-turkmenistan-president-statute-berdymukhamedov>, dostęp: 16.12.2017.
- Wierzbicki A. (2004), Warunki życia i ochrona ludności, [w:] Kirgistan: historia – społeczeństwo – polityka, (red.) T. Bodio, Warszawa.
- Włodek L. (2012), Czy kobiety zdemokratyzują Azję Środkową? Przypadek Rozy Otunbajewej, „Nowy Prometeusz” nr 3.
- Wojtaszczyk K. A. (2005), System konstytucyjny państwa, [w:] Turkmenistan: Historia – Społeczeństwo – Polityka, T. Bodio (red.) Warszawa.
- World Report 2007 (2007), „Human Rights Watch”, <http://pantheon.hrw.org/legacy/wr2k7/wr2007master.pdf>, dostęp: 16.12.2017.
- 2018 World Press Freedom Index (2018), „Reporters Without Borders”, <https://rsf.org/en/ranking>, dostęp: 16.12.2017.
- Załęski P., Ismailov S. (2002), System polityczny i uwarunkowania jego rozwoju, [w:] Bodio T., (red.) Tadżykistan. Historia – Społeczeństwo – Polityka. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa.
- Zasada G., Jakubowski W. (2005), Partie polityczne, organizacje pozarządowe i ruchy społeczne, [w:] Turkmenistan: Historia – Społeczeństwo – Polityka, T. Bodio (red.) Warszawa.